

СВІДОМІСТЬ: ПРОБЛЕМА ОЗНАЧЕННЯ

Н.П. Козаченко

1 Означення свідомості: есенціалізм та номіналізм

Як об'єкт філософського дослідження свідомість викликає низку питань, що стосуються пояснення її сутності, способу існування і функціонування та, як наслідок, способів її дослідження. Як виникає свідомість? Чи є свідомість окремою реальністю? Чи може вона бути повністю пояснена в термінах фізичних процесів? Чи можемо ми отримати об'єктивні дані щодо людської свідомості і якими методами? Яким чином реалізується взаємозв'язок між свідомістю і тілом? Які функції виконує свідомість? Чи може свідомість бути скопійована, відтворена чи знищена? Чи може існувати свідомість іншого типу, не така, як притаманна людям? Як це — бути свідомим?

Очевидно, що дослідження свідомості також передбачають відповідь на питання «Що таке свідомість?». Саме воно стоїть на першому місці у відповідній статті Стенфордської філософської енциклопедії. І здається, це саме те питання, відповіддю на яке має бути формулювання означення свідомості. Тому, логічно було б очікувати побачити таке означення у відповідній енциклопедичній статті. Але далі ми бачимо лише фразу: *Слово «свідомість» виступає загальним терміном, що означає різні прояви ментальної діяльності* [31].

Практично, це лише характеристика, що показує широту досліджуваного поняття і вказує напрямок його подальшого розгляду. Вираз «прояви ментальної¹ діяльності» сам потребує уточнення, яке якраз і здійснюється через розкриття проявів свідомості.

¹Термін *mental* з англійської перекладається як розумовий, психічний, мислен-

Оксфордський словник надає означення, які скоріш можна віднести до спрощеного повсякденного розуміння тих самих проявів ментальної діяльності: 1. *Стан усвідомленості (обізнаності) і здатність реагувати на власне оточення.* 2. *Особиста обізнаність або сприйняття чого-небудь* [29].

Згідно «Нової філософської енциклопедії» *свідомість — стан психічного життя індивіда, що виражається в суб'єктивному переживанні подій зовнішнього світу і життя самого індивіда, у підзвітності собі щодо цих подій*² [9]. Означення більш складне і розлоге, але воно так само лише вказує, які саме аспекти психічного життя потрібно розглядати.

Якщо ми спробуємо відшукати чітке і ясне означення свідомості, то зустрінемося з певними труднощами, частково вже проілюстрованими: наведені означення або занадто загальні, або надто спрощені для повсякденного вживання, або надто ускладнені й даються через терміни, що самі потребують пояснення.

Проте, було б помилкою вважати, що проблема наявності чіткого єдиного означення характерна лише для такого неоднозначного поняття як свідомість. Існує велика кількість понять, що належать різним галузям науки і повсякденної діяльності, але так само не мають єдиного і чіткого означення: життя, енергія, добро, істина тощо.

Щодо проблеми означення влучно висловився К. Поппер, назвавши її технічною проблемою «есенціалістського³ методу Означень» (див.: [13, с. 15 і далі]). З *есенціалістської* позиції, дати означення — значить розкрити сутність, надати вичерпний опис деякого феномена. Таким чином, зазначає Поппер, результатом пізнавальної діяльності має бути енциклопедія сутностей, тобто набір певних слів разом з їхніми означеннями, що постійно поповнюється за допомогою нових означень [там само]. Очевидно, що кожне означення в цій енциклопедії вважається раз і назавжди істинним. Але, і щодо проблеми свідомості, і щодо науки в цілому, цей підхід не можна вважати задовільним.

Наукові ж означення є скоріш *номіналістськими*⁴, оскільки просто вказують, що певний термін буде вважатися скороченою назвою — «етикеткою» для деякого розлогого наукового терміну, котрий, в свою чергу, ще потребує великої кількості досліджень.

ний тощо. Тому ментальна діяльність може розумітися як психічна діяльність, або ж у більш розгорнутому вигляді — як психічна і розумова.

²В оригіналі — «в отчете об этих событиях».

³Від лат. *essentia* — сутність.

⁴Від лат. *nomen* — ім'я.

На відміну від конкретних наук, що досліджують прояви свідомості, філософія намагається виробити найбільш загальне концептуальне пояснення свідомості, її принципове розуміння. І у цьому напрямку можна так само виокремити два підходи: *есенціалістський* та *номіналістський*, які загалом подібні до описаних Пошпером, але мають ще одну, більш глибоку, підставу для розрізнення. Есенціалізм передбачає існування свідомості як окремої сутності (неважливо, самостійної або чимось породженої), що має свої специфічні характеристики, в той час, як номіналістичний напрямок досліджень принципово не визнає окремого статусу свідомості.

Есенціалістський підхід розглядає свідомість як самостійний феномен, який можна визначити через низку властивостей, унікальних у своїх проявах і не притаманних несвідомим об'єктам. У якості прикладу можна скористатися таким переліком властивостей свідомості⁵.

Ідеальність — наявність свідомості в певних ідеальних (нематеріальних) формах і проявах: думки, бажання, пристрасті, знання, спогади, розуміння, уявлення тощо.

Символічність та опосередкованість мовою — наявність внутрішньої «картини» світу і власної особистості у вигляді системи символів, образів, що дає можливість оперувати об'єктами в уяві, планувати, передбачати, робити висновки, оформлювати внутрішнє і зовнішнє мовлення.

Інтенційність — спрямованість свідомості на конкретний об'єкт; кожен акт свідомості необхідно має змістовне наповнення: знання про щось, усвідомлення чогось, згадування чогось, уявлення про щось тощо.

Суб'єктивність — наявність бачення «від першої особи», унікальність переживання власного досвіду.

Активність — свідомості завжди притаманна діяльність: сприйняття, реагування, осмислення, продукування думок тощо.

Соціальність — свідомість виникає та існує тільки у суспільстві, розвивається і ускладнюється разом з розвитком суспільства, формується у процесі соціалізації.

Тобто, наявність таких характеристик як суб'єктивність, інтенційність, символічність або інших дозволяє констатувати наявність свідомості. Так само, наявність свідомості імплікує зазначені характеристики. Примітно, що перелік таких властивостей не є загальноприйнятим.

---

⁵В. Джеймс наводить інший, але дуже подібний перелік властивостей свідомості [25, с. 220 і далі].

Тому такий підхід потребує виокремлення низки цих властивостей та ідентифікації їх проявів, обґрунтування їх необхідності, унікальності, самостійності, незводимості до інших.

Номиналістичний підхід об'єднує філософські дослідження свідомості, представники яких погоджуються з тим, що свідомість не є окремим явищем, самостійною формою буття. Скоріше, «свідомість» — це загальний термін для позначення специфічних проявів людської психіки, сукупності функцій людського організму, способів пристосування людини до навколишнього світу. Наведені вище властивості свідомості є складними проявами психічної діяльності і можуть бути зведені до комплексу психічних взаємодій, проявів поведінки, способів функціонування людської психіки. Таким чином, ні суб'єктивність, ні інтенційність і ніщо інше з переліку характеристик свідомості не є властивостями деякого окремого явища «свідомість», а в цілому утворюють галузь дослідження, що називається свідомістю.

Обидва підходи в філософії реалізуються в позитивному ключі. Есенціалістські теорії зосереджуються на пошуці та доведенні унікальності й самостійності проявів і властивостей свідомості. У свою чергу, номиналістські підходи забезпечують критичний перегляд властивостей свідомості, вимагають серйозного обґрунтування необхідності розгляду свідомості як самостійного, унікального явища й, за відсутності такого обґрунтування, намагаються пояснити свідомість за допомогою об'єктивних наукових методів.

2 Душа і свідомість: об'єктивне і суб'єктивне

Термін «свідомість» з'являється у філософії порівняно недавно і починає активно використовуватися лише у Новий час. Чи означає це, що до цього свідомості не існувало? Можливо, тут варто дати стверджувальну відповідь: не існувало як цілісного об'єкта досліджень, або ж так само, як не існувало планети Плутон до її відкриття у 1930 році.

Тривалий час функції опису ментального життя людини виконував термін «душа», що має дуже давнє походження. Давньогрецьке слово «псюхе» (душа) у гомерівських творах тлумачиться як деяка життєва субстанція і асоціюється з кров'ю та диханням. Поряд з душею, життєві сили людини характеризують також дух і розум. Дух («тюмос») означає певний рух або мотивацію і лише пізніше відповідне слово почало вживатися для позначення людської емоційності. Функції тюмоса-духу розглядаються на зразок діяльності певного ор-

гану, що пов'язаний з богами і спонукається ними [26, с. 69]. Розум («нус»), як адекватне сприйняття дійсності і можливість осмислено діяти, також дається і віднімається богами (див., напр.: [6, с. 15, 22]).

Персонажі «Одісеї» приписують всі види ментальних і фізичних подій вторгненню безіменного і невизначеного даймона, бога або богів [там само, с. 25-26]. У Гомера взагалі немає терміна, що означає цілісність духовного життя людини, він не знаходить слів для характеристики духу, відтак, всі свої вчинки герої Гомера пояснюють прямим втручання і волею богів [8, с. 66].

Тобто, людина міфу не замислюється над своєю ментальною діяльністю, її ще не цікавлять внутрішні, власне людські механізми прийняття рішення — вирішують боги (слово «воля» взагалі ще відсутнє, натомість активно використовується слово «доля», відсутнє також поняття «особистість» як індивідуальне розуміння суб'єкта діяльності).

Розвиток філософської думки в Давній Греції відбувається на тлі поглиблення значень згаданих слів. Душа (псюхе) використовується у якості більш широкого поняття, що протиставляється тілу, відчуває, виступає органом сміливості та відваги, розглядається як найцінніша частина людини [там само, с. 69]. Розум (нус) та здатність діяти — пристрасті (тюмос) розглядаються як часткові прояви душі.

Досократики розглядають душу і у більш загальному аспекті — *онтологічному*, як певний компонент або характеристику організованого Космосу, те, що рухається саме і приводить у рух інше⁶. Але якщо у досократиків душа спричиняє рух і розвиток світу в цілому, Аристотель переносить увагу на біологічний рух — душа стає рушієм живих організмів, що може бути названо *вітальним*⁷ аспектом розгляду душі. У найзагальнішому розумінні в Аристотеля душа постає як ентелехія, реалізація існування живого, біологічного організму [там само, 412b].

Гносеологічний аспект акцентує на пізнавальних здібностях душі. Душі людей, на думку Геракліта, розрізняються за їх здатністю сприймати істину [19, с. 197-198]. Аристотель зазначає, що тільки певному виду душі притаманне мислення [Про душу, 403a5] і розрізняє душі розумні та нерозумні, нерозумні — рослинна (здатна жититися, рости, розмножуватися) і тваринна (здатна відчувати й рухатися, мати почу-

⁶Фалес, Анаксагор, Діоген, Демокрит, Левкіп, Піфагор, Алкмеон, Геракліт порізному описують душу, але висловлюють спільну думку про здатність душі до руху. Аристотель зазначає: «Адже всі вони, мабуть, вважають, що рух найбільше притаманний душі і що все інше приводиться у рух душею, душа ж рухає саму себе» [Про душу, 404a20].

⁷Від лат. *vitalis* — життєвий, біологічний.

ття, бажання). Людина ж, крім цього, наділена розумом, за допомогою якого душа міркує і судить про щось, тому людина — найрозумніша з усіх живих істот [там само, 421a20]⁸.

Етичний аспект наголошує на поведінкових проявах душі й розкриває уявлення про душу як основу особистості та члена суспільства. Таке бачення найбільш яскраво розкривається у вченнях софістів, Сократа і Платона, для яких душа проявляється в інтелектуальній діяльності та моральній поведінці. Аристотель вказує, що в розумній частині душі зароджується воля, а в нерозумній — бажання і пристрасть, справа розуму — чинити так, або інакше [там само, 434a5].

З посиленням етичного аспекту дослідження душі поступово змінюється і значення терміну «персона», що стає основою для виникнення поняття особистості. Спочатку відповідне грецьке слово означало ритуальну маску або роль, що виконувалась актором у театрі. Лише у пізній античності «персона» починає означати соціальний аспект людини — те, чим вона постає для інших, а потім і саму її як індивідуальне ціле [8, с. 66].

Античний спадок досліджень душі загалом можна прив'язати до вказаних її аспектів: онтологічного (зокрема, вітального), гносеологічного й етичного. Якщо обійти увагою релігійний аспект тлумачення душі, який набуває специфічного розуміння в релігійній філософії, можна приблизно схарактеризувати душу таким чином:

Душа — це певна сутність (можливо, субстанція):

- (1) *притаманна живим організмам,*
- (2) *здатна до мислення,*
- (3) *здатна до моральної діяльності.*

Чи можна сказати, що така характеристика душі багато в чому співзвучна з більш пізнім тлумачення свідомості? Загалом так, і аж до Нового часу дослідження, пов'язані з душею, мали визначальну особливість — вони переважно спиралися на первинну даність душі, явно або неявно передбачали її існування як окремої сутності, притаманної людині, і з цього виводили специфіку людського буття.

Пізніше термін «душа» зберігається у філософському вжитку, але предметом уваги стають ще й інші аспекти душі, що приводить до

---

⁸Услід за Платоном, який вважав, що знання здобувається шляхом пригадування душею того, що вона споглядала у світі ідей, Аристотель також вважає здатність до пізнання не результатом розвитку душі або навчання, а повністю залежною від тіла. «В людському роді обдарованість і необдарованість залежать від цього органу чуттів і ні від якого іншого. Дійсно, люди зі щільним тілом не обдаровані розумом, люди ж з м'яким тілом обдаровані розумом» [Про душу, 421a20].

перевантаження цього терміну. Так, вже акцентуючи на самоусвідомленні, Х. Вольф називає душею «річ, яка усвідомлює себе й інші речі поза собою, тією мірою, якою ми усвідомлюємо себе й інші речі поза нами» [33, с. 108-109]⁹. Вольф ще не відкидає субстанційний аспект душі, але вже рівноцінно спрямовує свої дослідження на аналіз психіки, розділяючи «емпіричну» і «теоретичну» психологію. Ф. Brentano також називає душею субстанціальний носій відчуттів (фантазій, пам'яті, страху тощо), що як уявлення безпосередньо сприймаються лише через внутрішній досвід [2, с. 16]. У такій характеристиці душі простежується поєднання її субстанціального розуміння та суб'єктивності — того аспекту, який раніше не акцентувався у дослідженнях.

Таким чином, у використанні термінів «душа», «дух», «духовне» поступово починають переважати моральні та онтологічні відтінки¹⁰, в той час як використання терміну «свідомість» включає в себе аспекти ментального, що проявляються у самоусвідомленні, внутрішньому досвіді, підзвітності собі, тобто розкривають поняття суб'єктивності.

Підведемо короткі підсумки. Свідомість як термін і як окремих об'єкт дослідження з'являється досить пізно. Найімовірніше це пов'язано з культурним і, зокрема, суспільним розвитком людини і, в першу чергу, зі становленням її суб'єктивності. Так, можна побачити, що людина міфу не сприймає себе як суб'єкт, не бачить в собі творця власного життя, не здійснює цілісної інтроспекції та саморефлексії, вважаючи події, що відбуваються у її житті, наслідком дій зовнішніх сил, втручання богів, вироком долі. Душа теж об'єктивна, завдяки її наявності людина саме така. З такої точки зору, єдиним суб'єктом у світі виступає Бог (боги), або сутність, що виконує його функції розпорядника світу. Тільки йому притаманні активність, свобода, творчість, здатність пізнавати і володіти істинним буттям. Людина ж частково наділяється цими властивостями з його волі.

На відміну від душі, свідомість не дана людині від її зародження і народження. Свідомість людини розвивається в онтогенезі й у філогенезі, цей процес розгортається як у біологічному вимірі з ускладненням будови мозку та з розвитком психічних функцій, так і в соціальному. Так, свідомість первісної людини практично знаходиться у зародковому стані, але історичний і культурний розвиток зумовлю-

⁹Вважається, що в офіційний науковий обіг термін «свідомість» (Bewusstsein) ввів саме Х. Вольф, утворивши цей іменник як кальку з латинського *conscientia*.

¹⁰За оxfordським словником: *душа* — *духовна або нематеріальна частина людської істоти або тварини, що вважається безсмертною; особистісна моральна або емоційна природа людини.*

ють і розвиток свідомості. Новонароджена дитина також не володіє свідомістю в повному смислі, а набуває її у процесі соціалізації, тобто шляхом виховання і навчання, долучення до людської культури. З іншого боку, культуротворча діяльність свідомості з вироблення нових знань про світ, способів життя і поведінки, методів міркувань, пояснення людиною самої себе і свого місця у світі урізноманітнює людську культуру, ускладнює суспільну діяльність, що у свою чергу знову ж викликає розвиток і ускладнення психічної діяльності й вироблення більш складних характеристик свідомості.

3 Свідомість і психіка: соціальне і біологічне

Можна досить обґрунтовано припустити, що термін «свідомість» починає використовуватися тоді, коли змінюються акценти дослідження: *від спроб пояснити людину через наявність у неї душі до спроб пояснити людську душу за допомогою специфічних властивостей людини*. Розвиток експериментального методу і природничих наук в епоху Нового часу створив підґрунтя для наукових досліджень психіки і навіть для спроб повністю позбавитися у науковому вжитку понять, пов'язаних з душею. Фактично, розвиток об'єктивістської методології науки стає основою розвитку номіналістичного підходу до розуміння свідомості.

Брентано зазначає, що слово «свідомість» корисно використовувати для позначення важливого класу об'єктів дослідження, а саме як синонім для комплексу психічних явищ та психічних дій [2, с. 46]. Дійсно, термін «свідомість» входить у науку як характеристика цілої низки психічних явищ, але, по-перше, не охоплює всю психіку, а стосується так званих психічних явищ «вищого рівня», а по-друге, свідомість зумовлюється не лише біологічною організацією, але й соціальним оточенням.

Найпростіша форма психіки — це здатність тварин реагувати на біологічно нейтральні впливи¹¹ [10, с. 135]. Розвиток психіки загалом відбувається у ході біологічної еволюції організму і визначається рівнем розвитку його нервової системи (див.: [там само, с. 141-145]). Розвиток людської психіки зумовлений також і соціально. Тому можна

---

¹¹ Нейтральні впливи — ті, від яких безпосередньо не залежить життя даної тварини [10, с. 135]. Це уточнення є наслідком встановлення зв'язку психіки з нервовою системою і відсікає аристотелівську «рослинну душу», здатну жити та рости, реагуючи на біологічно значимі впливи.

навести деякі особливості психічної діяльності тварин, що відрізняються від людської свідомої діяльності.

- (1) Вся активність тварин визначається біологічними мотивами. Людина скеровує свою поведінку соціальними мотивами не менш, аніж біологічними. Більш того, людина здатна свідомо приборкувати біологічні потяги, віддаючи пріоритет суспільно зумовленим потребам.
- (2) Вся діяльність тварини обмежена рамками конкретних наочних ситуацій. Тварини не здатні планувати свої дії, керуючись «ідеальною» уявною метою. Людина здатна до оперування символічними об'єктами, смислами, спільно створеними людством у ході суспільного розвитку. На відміну від людей, тварини не мають стійкого образу дійсності [10, с. 143].
- (3) Основу поведінки тварин складають спадкові видові програми. Научіння у них обмежується набуттям індивідуального досвіду, завдяки якому видові програми пристосовуються до конкретних умов існування індивіда. У тварин відсутнє закріплення, накопичення і передавання досвіду поколінь у формі предметів культури¹² [4, с. 152]. Людина здатна засвоювати чужий індивідуальний досвід та історичний досвід попередніх поколінь.

Притаманні людині психічні явища вищого рівня однаково не можуть бути сформовані поза суспільством та поза наявністю певного типу організації психіки. До таких явищ можна віднести, наприклад, суб'єктивність, підзвітність, наявність приватного доступу до власного досвіду; єдність (уявну цілісність) досвіду, персональну ідентичність, самоусвідомлення і саморефлексію, особисту мотивацію і відповідальність тощо.

Психічні явища вищого рівня, які в цілому й називають свідомістю, надають можливість людині не просто усвідомлювати себе як окрему самість, індивід, а як істоту, здатну мати індивідуальний, суб'єктивний досвід, аналізувати себе, навчатися, ділитися досвідом, бути унікальною у своїх переживаннях. Свідомість дає можливість здійснювати

---

¹²В оригіналі «у формі предметів матеріальної культури», що є значним звуженням (а скоріше даниною радянським різко-матеріалістичним традиціям), оскільки передання досвіду поколінь не меншою мірою здійснюється і у нематеріальних формах культури: традиціях, міфах, способах організації побуту тощо.

вибір певної лінії поведінки, відповідати за свої вчинки. Вона забезпечує самоідентифікацію, визначає нашу особистість і підтримує цю ідентичність протягом нашого життя, дозволяє зберігати власну історію, констатувати, наскільки змінилася з часом наша особистість, при цьому залишившись єдиною.

Таким чином, психологічне розуміння свідомості стоїть на «двох китах»: (1) свідомість пов'язана з мозком і (2) свідомість пов'язана з соціумом. Зв'язок свідомості і мозку двосторонній. Так, пошкодження головного мозку спричиняють порушення психічної діяльності, що приводять до фрагментованості свідомості, розладів ідентичності та інших психічних хвороб. З іншого боку, психічні стани впливають на роботу організму, активність свідомості визначає активність організму в цілому. Так само можна говорити про двосторонній зв'язок свідомості та соціуму: з одного боку, свідомість формується в процесі соціалізації, а з іншого, саме людській свідомості притаманна культуротворча функція, що зумовлює розвиток соціуму.

З огляду на проведений аналіз можна дати означення свідомості, подібне до означень, поширених в сучасній психологічній літературі.

Свідомість — сукупність психічних процесів вищого рівня, що формується в ході соціалізації та дозволяє орієнтуватися у навколишньому світі, часі, власній особистості та соціумі, забезпечує наступність досвіду, єдність та різноманітність поведінки.

4 Психічні і фізичні явища

Здається очевидним, що психічні явища навіть інтуїтивно відрізняються від фізичних. До психічних явищ можна віднести будь-які уявлення і стани, що переживаються, — слухання звуку, бачення предмету, відчуття тепла та подібні до них стани фантазії; будь-яке судження, міркування, пригадування, очікування, переконання, сумнів; «порухи душі» — радість, скорботу, надію, мужність, відчай, гнів, любов, бажання, намір, подив тощо [2, с. 24]. Психічні явища суб'єктивні, особистісні, внутрішні, в той час як фізичні — об'єктивні, загальнодоступні, зовнішні. Ми не можемо безпосередньо спостерігати роботу іншої свідомості, відчувати її стани. Ми бачимо лише фізичні прояви, наслідки цієї діяльності.

Люди можуть бачити, чути і штовхати тіла одне одного, але вони невиліковно сліпі і глухі щодо роботи іншої свідомості і не в силах впливати на неї [16, с. 23].

Про переживання іншої людини ми можемо робити приблизний висновок лише на основі нашого власного досвіду таких переживань. Тобто, відчуття тепла, усвідомлення відчуття тепла, думка про тепло, радість від тепла, намір випити щось прохолодне — це психічні явища, які безпосередньо доступні лише тому, хто їх переживає, і носять суб'єктивний характер, тобто по-різному сприймаються кожним (достатньо тепло, спекотно, ще прохолодно тощо); саме тепло — фізичне явище, що може бути локалізоване, вимірне і досліджене об'єктивно, тобто різними людьми з однієї точки зору. Можна говорити про те, що фізичні явища існують незалежно від того, чи переживаються вони кимось.

Фізичні об'єкти займають певне місце в просторі, мають виміри і взаємодіють між собою у просторі, психічні ж об'єкти мають темпоральні характеристики, але не мають просторових характеристик та й взагалі не можуть бути охарактеризовані властивостями фізичних об'єктів: «важкі думки» не мають маси, «солодкий спогад» не має смаку. Фізичні об'єкти подільні, можна виокремити не лише їх внутрішню структуру, але й практично нескінченно деталізувати їх будову аж до субатомного рівня, однак психічні явища неподільні у цьому сенсі.

З іншого боку, психічна діяльність активна і вільна, у той час як фізичні явища пасивні і детерміновані фізичними законами. Завдяки цим властивостям свідомості притаманна суб'єктивність, інтроспективність та інтенційність, духовність та ідеальність. Бути суб'єктом, носієм суб'єктивності, — значить бути здатним мати досвід [15]. Якщо дещо отримує досвід, володіє досвідом, набуває його і усвідомлює — це й означає, що це дещо є суб'єктом.

Іntenційність, як здатність свідомості бути «свідомістю про щось», визначає предметність суб'єктивного досвіду. Свідомість завжди «уважна», утримуючи в полі зору об'єкти, щодо яких отримує досвід — предмети свого досвіду. Свідомість породжує духовний світ людини, її ментальність, яка існує в ідеальному вигляді, доступному лише розуму, мисленню. Ці характеристики суттєво відрізняють свідомість від фізичних об'єктів. Здається, «увесь наш світ розділяється на два великих класи — клас фізичних і клас психічних явищ» [2, с. 22].

З огляду на наведені відмінності психічного і фізичного можна навіть дати певне означення.

Свідомість — це нефізичний прояв людського буття, якому притаманні суб'єктивність, інтенційність, ідеальність, духовність.

Очевидно, що це означення показує властивості свідомості і добре виконує функцію, яка загалом і покладається на означення, — відрізнати одні об'єкти від інших. Завдяки такому переліку цілком можна констатувати наявність свідомості, хоча, варто визнати, що практично кожна наведена ознака потребує значного уточнення і подальшого розкриття. Головним недоліком цього означення виступає родове поняття «нефізичний прояв людського буття», яке є занадто широким і не дозволяє віднести свідомість до певного класу явищ, вловити її сутність.

5 Психофізична проблема та проблема редукції

З огляду на вище наведені відмінності ментального і фізичного дійсно можна прийти до того, що психічні явища неможливо звести до фізичних. Вперше подібний висновок теоретично оформив Р. Декарт (див.: [5, с. 63-64]), увівши розрізнення між фізичною і духовною субстанціями. Фактично, Декарт явно сформулював «психофізичну проблему», розв'язання якої передбачає відшукування відповіді на питання про співвідношення психічних і фізичних явищ, або, у більш загальному вигляді, співвідношення духу і матерії¹³. Проблема виникає внаслідок неможливості одночасного поєднання трьох тез, кожна з яких окремо здається цілком прийнятною (див., напр.: [22, с. 5]).

- (1) Психічні явища відрізняються від фізичних явищ.
- (2) Психічні та фізичні явища каузально взаємопов'язані.
- (3) Сфера фізичних явищ каузально замкнена¹⁴.

Проблема полягає в тому, що якщо ми приймаємо будь-які дві тези з наведених, то це автоматично виключає третю.

¹³У найбільш загальному вигляді формулювання психофізичної проблеми схоже на постановку популярного в радянські часи «основного питання філософії»: «Вище питання всієї філософії, питання про відношення мислення до буття, духу до природи» [7, с. 283]. «Основне питання філософії» розглядається як фундаментальне для всієї філософії і має на меті розділення філософів на два табори противників: ідеалістів та матеріалістів. В свою чергу «психофізична проблема» більш часткова і передбачає знаходження зв'язку між свідомістю та фізичними процесами незалежно від субстанціального розуміння свідомості.

¹⁴З точки зору сучасної науки, сфера фізичних явищ є каузально (причинно) замкненою, тобто фізичні явища спричиняються тільки фізичними явищами. Так само, наслідком фізичних явищ можуть бути лише фізичні явища. Це впливає з законів фізики, зокрема із законів збереження.

(1) + (2) — (3) = Інтераkціонізм. Психічні явища відмінні від фізичних, але має місце їх взаємовплив. Психічні і фізичні явища можуть відрізнитися на субстанційному рівні (дуалізм субстанцій) і на рівні властивостей (дуалізм властивостей), але по суті, наголос робиться саме на принциповій незводимості психічного до фізичного при їх очевидній взаємодії (інтераkції). Дійсно, незважаючи на свої відмінності, психічне і фізичне певним чином взаємодіють: психічна діяльність зумовлює поведінку (рухливість, реакцію), доступну для спостереження на фізичному рівні, психічний стан людини впливає на її фізичний стан; аналогічно, фізичні процеси впливають на психічні, дають матеріал для сприйняття, пошкодження організму викликають розлади у роботі свідомості тощо.

Р. Декарт, а згодом К. Поппер і Дж. Екклз обстоювали думку про те, що психічні і фізичні події причинно зумовлюють фізичні події, й так само фізичні події причинно зумовлюють психічні події (див.: [14]). Таким чином, відкидається третя теза про каузальну замкненість світу фізичних явищ, оскільки виявляється, що фізичні явища можуть викликати нефізичні явища і самі можуть спричинитися нефізичними подіями.

(1) + (3) — (2) = Психофізичний паралелізм. Світ ідеальної свідомості та світ матеріальних фізичних речей — відмінні між собою і незводимі. Обидва світи каузально замкнені, тобто події свідомості спричиняють лише події у свідомості, так само — події матеріальні спричиняють лише матеріальні події. Психічні та фізичні явища не взаємодіють, вони просто відбуваються одночасно. У такому випадку постає закономірне питання про джерело надто примітної синхронності діяльності душі і тіла. Н. Мальбранш і Г. Лейбніц покладаються у цьому плані на Бога, який певним чином забезпечує цю одночасність.

(3) + (2) — (1) = Редукціонізм. У субстанційному аспекті заперечення першої тези про принципову відмінність психічного і фізичного вирішується в рамках монізму. З точки зору ідеалізму, матеріалізму чи нейтрального монізму каузальна замкненість світу фізичних об'єктів і їхній взаємозв'язок з психічними визначається наявністю у них спільної, єдиної субстанційної основи: ідеальної (ідеї, духу), матеріальної або певної нейтральної субстанції. Крайні форми моністичного підходу з ідеалістичної точки зору постають у вигляді абсолютного ідеалізму та, навіть, соліпсизму. Крайніми формами матеріалістичних позицій є прояви так званого «вulгарного матеріалізму», прихильники якого дозволяють собі висловлювання на кшталт «думка — матері-

альна» або «мозок продукує думки, як печінка жовч».

Незважаючи на розмаїття відтінків субстанціальних підходів до розуміння свідомості, сучасні філософські дослідження не можуть ігнорувати наукові досягнення, тому умовно можна говорити про домінування матеріалістичних підходів. Варто зазначити, що субстанційна проблематика на разі не надто актуальна і сучасні філософські напрямки важко класифікувати за принципом «матеріалізм-ідеалізм-дуалізм-плюралізм», скоріше йдеться про глобальний науковий ревізіонізм та концептуалізм. Відтак, психофізична проблема розглядається більше у своєму гносеологічному аспекті, який передбачає знаходження зв'язку між свідомістю та фізичними процесами саме на рівні пояснення.

Основна мета розгляду свідомості, ціль її пояснення, полягає у тому, щоб знайти шлях її дослідження, виробити методи її вивчення. Прийняття принципової відмінності психічних і фізичних явищ приводить до необхідності розробки спеціальної методології дослідження психічних явищ і свідомості в цілому¹⁵. Ця методологія має враховувати суб'єктивний та ідеальний характер свідомості і, разом з цим, дозволяти отримувати дані, які мають статус наукових. З урахуванням неприйнятності суб'єктивної настанови в рамках об'єктивістської наукової методології це досить проблематично.

Стани свідомості, так само як і спиритичні явища, не можуть бути об'єктивно обгрунтовані, а тому ніколи не зможуть стати предметом істинно наукового дослідження [18, с. 259].

Якщо ж на концептуальному і емпіричному рівнях свідомість можна повністю звести до фізичних аспектів реальності, тоді свідомість і всі її прояви можна буде досліджувати за допомогою об'єктивних наукових методів. Більш того, суб'єктивний аспект можна ігнорувати на фізичному рівні як деякий ефект, що з'являється за певних фізичних умов. Відмова від станів свідомості як від самостійного об'єкта дослідження руйнує бар'єр між психологією та іншими науками, оскільки тоді дані психології повністю можуть бути зведені до пояснення у фізико-хімічних термінах [32, с. 175].

Серйозна спроба такої редуцції була здійснена в рамках **логічного біхевіоризму**. Згідно поглядів біхевіористів, всі висловлювання про психічні стани без втрати смислу можуть бути переведені у висловлювання про поведінку, доступну загальному спостереженню. Тобто,

¹⁵Найбільш фундаментальна розробка такої методології здійснена Е. Гуссерлем в рамках його феноменології.

посмішка, увага до співрозмовника і охоче спілкування є *не ознаками* зацікавленості, це і є *сама* зацікавленість.

Відкидання тези (1) про принципову відмінність психічного і фізичного дає можливість позбавитися від «привида у машині» — свідомого розуму, замкненого у тілесній оболонці, кардинально відмінній від нього. Г. Райл наводить чудовий приклад, що ілюструє «категоріальну помилку», характерну для класичних уявлень про самостійність свідомості та конкретність фактів ментальної діяльності загалом.

Іноземцю, що вперше опинився в Оксфорді чи Кембріджі, показують численну кількість коледжів, бібліотек, спортивних майданчиків, музеїв, наукових закладів та адміністративних офісів. Нарешті він питає: «А де ж університет? Мені показали, де живуть студенти, де працює архіваріус, де вчені проводять досліди і таке інше. Але я так і не побачив університет, в якому живуть і працюють його члени». І тоді доведеться йому пояснити, що університет не є певним паралельним закладом, додатковим до тих коледжів, лабораторій та офісів, які він побачив. Університет — це саме той спосіб, яким організується все, побачене ним. Ми побачили університет, коли подивилися все і зрозуміли загальний взаємозв'язок. [. . .] Він [іноземець] помилково відносив університет до тієї самої категорії, до якої належать інші заклади із його складу [16, с. 26].

Таким чином, з точки зору логічного біхевіоризму, основна проблема опису психічних процесів і, як наслідку, свідомості, полягає у некоректному використанні понять — досліджуючи психічні процеси, ми переводимо ознаки або компоненти у статус самостійних явищ. Райл вважає, що ця низка помилкових використань понять веде свою родослівну від Декарта, який не зміг прийняти тезу Гоббса про те, що людина — такий самий механізм, як і годинник, тільки набагато складніший, а отже, людину повністю можна описати за допомогою термінів фізичних явищ і процесів (див.: [16, с. 28]).

Словник, породжений картезіанським дуалізмом, продовжує критикувати Дж. Сьорл. Він зазначає, що наявний тезаурус передбачає протиставлення ментального і фізичного, хоча по суті це не так. Поряд з цим розділенням, наш словник породжує також уявне протистояння монізму та дуалізму, матеріалізму і фізикалізму проти менталізму та ідеалізму. Свій власний підхід Сьорл називає біологічним натуралізмом. На його думку, не можна відділяти ментальні процеси від фізичних, на основі того, що ментальним притаманні властивості, що не описуються в фізичних термінах. Можливо, на певному рівні розвитку науки здається, що ментальна діяльність не може бути зведена до фізичної, але по суті своїй вона є біологічною і тому має описуватися

у термінах фізичних процесів.

Ментальні явища причинно зумовлені нейрофізіологічними процесами у мозку і самі являються властивостями мозку. [...] Ментальні події і процеси так само частина нашої природної біологічної історії як і травлення [17, с. 24].

Звертаючись до яскравих прикладів, Сьорл наполягає, що свідомість є властивістю мозку, але властивістю вищого рівня (емерджентною властивістю¹⁶), так само як текучість є властивістю води, а не кожної окремої молекули H_2O , або як твердість є емерджентною властивістю льоду, коли молекули впорядковані в решітчасту структуру за певної температури (див.: [там само, с. 35]). У підсумку Сьорл перифразовує Декартівське «Я мислю, отже існую», наступним чином: «Я — мисляча істота, отже, я — фізична істота» [там само].

Яскравим прикладом застосування редукціоністської методології стала **теорія тотожності**, згідно якої *психічні стани — це фізичні стани мозку* і діяльність свідомості повністю відповідає діяльності мозку¹⁷. Кожному терміну, що описує психічний стан, можна поставити у відповідність фізичний термін (або терміни нейронаук), який описує реальні об'єкти, події і процеси у реальному мозку, а не «міфічне феноменальне поле» (див.: [30, с. 49]). Як зазначає Ю. Плейс, незважаючи на те, що терміни, які описують психічну діяльність у повсякденній мові, відрізняються від відповідних фізичних термінів, по суті вони мають одне й те саме значення, так само як терміни «тепло» і «загальна молекулярна кінетична енергія»¹⁸.

Крайнім проявом редукціонізму виступає **елімінативізм**¹⁹, теоретично обґрунтований П. Черчлендом з огляду на успіхи нейронаук. Як і попередники, Черчленд звертає увагу на помилкове вживання термінології. З його точки зору, терміни «інтенційність», «суб'єктивність», «переконання», «переживання» та їм подібні зовсім невдалі, а філософські системи, побудовані на них, є не чим іншим як «народною психологією», що ґрунтується на абсолютизації очевидностей на зразок: «очевидно, що земля пласка, я бачу її край — обрій», або «очевидно, що Сонце обертається навколо Землі, я бачу це на власні очі» (див.: [28]).

¹⁶Емерджентною називається така властивість, яка не притаманна жодному компоненту системи, але притаманна системі в цілому.

¹⁷Мозок розуміється як головний мозок та вся нервова система організму.

¹⁸Див. докладний аналіз аргументів за і проти теорії тотожності в [27, с. 26-35].

¹⁹Від англ. *elimination* — видалення, виключення, відкидання.

Таким чином, значна частина термінів, що зазвичай використовуються для опису психічних станів, ніяк не можуть мати фізичних відповідників, оскільки вони просто помилкові і не мають значень, тому опис психічних станів має здійснюватися виключно в фізичних термінах (див.: [27, с. 43]).

Можна констатувати, що у гносеологічному плані редукціонізм вигідніший, аніж різновиди дуалізму, оскільки він передбачає можливість застосування універсальних наукових методів до дослідження свідомості. Фізикалістський редукціонізм також досить продуктивний у концептуальному плані, оскільки здійснює суттєву ревізію наших повсякденних уявлень про свідомість та психічне життя і дає настанову не на удавану «очевидність», а на скрупульозний аналіз, що здійснюється у нерозривній єдності з науковими дослідженнями у відповідних галузях. Проте, мета пояснення свідомості у фізичних термінах вочевидь полягає не лише в тому, щоб пристосувати прояви психічної діяльності до сучасної наукової методології, а можливо й повністю позбавитися від них, оскільки вони не вписуються в наявні наукові схеми.

Свідомість є частиною нашого Всесвіту, а тому будь-яка фізична теорія, яка не відводить їй належного місця, заздалегідь нездатна надати істинний опис світу [12, с. 28].

Зведення психічного до фізичного передбачає перш за все розвиток наукової методології і самої науки, з тим, щоб не ігноруючи унікальність свідомості, знайти способи її об'єктивного дослідження.

6 Функціоналізм та його наслідки

Функціоналізм претендує на формування принципово нового підходу до пояснення свідомості, при цьому він спирається на новітні досягнення когнітивних наук і значним чином враховує здобутки біхевіоризму і редукціоністського напрямку загалом. Функціональний підхід до пояснення свідомості був започаткований ще в роботах прагматистів, та згодом поступається редукціоністським підходам, але знову набирає популярності в якості опонента теорії тотожності.

Якщо згідно теорії тотожності кожен стан свідомості тотожний певному стану мозку, то, згідно функціоналізму, має місце ситуація множинної реалізації, коли певному стану свідомості можуть відповідати різні стани мозку. Більш того, такий самий стан свідомості може бути викликаний не тільки станом саме людського мозку. Аналогічне розуміння болю, радості, іншого відчуття можна приписати тварині,

комп'ютеру, інопланетнику, якщо ці стани виконують ту саму функцію, яку виконує аналогічне відчуття для людини. Для функціоналіста очевидно, що подібність поведінки двох систем дає більше підстав, щоб допустити подібність їхньої функціональної організації, аніж подібність їхніх реальних фізичних деталей [11, с. 63]. Таким чином, немає сенсу говорити про відповідність конкретного фізичного стану деякому стану свідомості, оскільки в цілому всі психічні стани — це функціональні стани всієї системи. Функціональна роль певного психічного стану визначається всією сукупністю причин і наслідків, що породжується системою в цілому.

Прийняття функціоналізму в розумінні свідомості приводить до примітних наслідків.

(1) *Редукціонізм несуттєвий*: не має значення зведення психічного до фізичного, оскільки свідомість розглядається суто як функція, незалежно від властивостей, що породжують цю функцію. Функціональну організацію людини або машини можна описувати відповідно в термінах послідовностей ментальних або логічних станів, не звертаючись до природи «фізичних реалізацій» цих станів [там само, с. 38].

(2) *Субстанція несуттєва*: не має значення який носій — матеріальний, ідеальний, нейтральний, чи представлений кількома субстанціями дозволяє реалізацію функції свідомості. З цього приводу однозначно висловився В. Джемс:

Я буду заперечувати смисл цього слова [свідомості], як сутності, але буду наголошувати на його значенні в якості функції. Я хочу сказати, що немає первинної речовини або якості буття, з якої зроблені наші думки про матеріальні речі [...]; але у досвіді існує функція, яку виконують думки [24, с. 478].

З несуттєвості субстанції та редукціонізму впливає і несуттєвість для функціоналізму психофізичної проблеми взагалі. Х. Патнем зазначає, що сама психофізична проблема носить скоріш лінгвістичний та логічний характер, в той час як емпіричні факти підтверджують найрізноманітніші підходи до її вирішення. Питання, що утворюють психофізичну проблему, можуть бути поставлені щодо будь-якої комп'ютерної системи, здатної аналізувати свою власну структуру, і не пов'язані з природою суто людського досвіду [11, с. 23]. Таким чином, можна сформулювати третій наслідок функціоналізму.

(3) *Біологія несуттєва*. Причинно-наслідкові взаємовідносини психічних станів можуть актуалізуватися в різних фізичних структурах.

Тобто, логічний зміст свідомості може бути реалізований в різних носіях — фізичних, біологічних, соціальних та ін. Для пояснення інтелектуальної діяльності інопланетників, життя яких має абсолютно інші основи, біологічна будова не матиме значення, важливою буде лише функціональна структура їхньої внутрішньої діяльності [21, с. 118].

З прийняття такої тези випливає принциповий наслідок: у якості «суб'єкта» ментальних станів можна цілком уявити штучно створену систему, — наприклад, свідомість може бути змодельована за допомогою комп'ютерної програми. Очевидно, що модель завжди серйозно відрізняється від реального явища. Модель урагану чи ядерного реактору сама не є ні ураганом, ні ядерним реактором. Оперуючи комп'ютерною моделлю корови, ми можемо отримати комп'ютерну модель молока, яка у будь-якому випадку буде імітацією і нею аж ніяк не можна буде напиться. Але, розглянемо комп'ютерну модель — математичну програму, яка займається доведенням теорем. Будучи впевненими, що наша програма працює добре, було б дивно жалітися, що ми отримали імітацію доведення, а не саме математичне доведення. Таким чином, існує суттєва різниця між моделюванням абстрактної, формальної продукції, такої як доведення чи музика, і конкретними, матеріальними продуктами на зразок молока. У контексті даного порівняння, на що більш схожа свідомість: на молоко, чи на музику? (див.: [20, с. 85]).

Наступний наслідок функціоналізму обґрунтовується Д. Деннетом і спрямований на спростування ідеї «свідомого спостерігача» або «Картезіанського театру» як місця, в якому власне і знаходиться свідомість, центру, де відбувається усвідомлення.

(4) *Центр не суттєвий*. Свідомість не є певною властивістю, а представляє собою функціональну організацію для виконання інформаційних, комунікативних, управлінських цілей. Різні частини мозку в різний час генерують різні фрагменти, уявлення, тексти, які частково перетинаються, суперечать одне одному, відкидаються, приймаються, а іноді залишаються непоміченими. Глобальна доступність інформації в робочому полі функціонування мозку і є те, що ми суб'єктивно переживаємо як стан усвідомленості або свідомість [23, с. 126-131].

Та найголовнішим наслідком функціонального розуміння свідомості є визнання можливості її адекватного опису тільки з огляду на всю нерозривну цілісність системи, в якій функціонує свідомість.

(5) *Цілісність і системність суттєві*. Очевидно, не варто робити

поспішного висновку, що органічний мозок можна з легкістю замінити жмутом силіконових чіпів, оскільки для такого моделювання важливими є не тільки всі деталі: нейронні зв'язки, робота нейромедіаторів, часових ритмів мозку, але й багато чого іншого [21, с. 125]. Зміст свідомості, що генерується мозком, не перетворюється на хаос завдяки наявності певних природних і соціальних, вроджених і набутих схильностей, деякі з них є спільними для всього тваринного світу, деякі сформувалися у ході еволюції, а деякі — у ході соціалізації і навчання.

Принципово важливу роль відіграє мова, що виступає активним агентом, що створює, зберігає і передає зміст свідомості. Структури історій, які засвоюються у ході соціального навчання, різноманітні знакові системи соціального життя, мистецтва, науки, ідеології формують компетенцію мозку адекватно реагувати на навколишнє середовище [21, с. 131].

Висновки

Від загального, принципового, тобто саме філософського, розуміння свідомості залежить вибір шляхів і методів її подальших досліджень. В різний час, в залежності від культурних орієнтирів, філософських концепцій та наукових досягнень, свідомість розглядається під різними кутами зору, та очевидно, що має місце значний прогрес розуміння свідомості у результаті співпраці філософів та вчених в психології, нейронауках, когнітивних науках і дослідженнях штучного інтелекту. Але однозначне і остаточне означення свідомості досі не сформоване, та й, загалом, від нього було б мало користі, оскільки постійне уточнення понять є одним із проявів прогресу знання.

Ми, намагаючись в науці відшукати істину, усвідомлюємо, що ніколи не можемо бути впевненими в тому, що дійсно її відшукали. [...] Ми знаємо, що наші наукові теорії приречені назавжди лишитися гіпотезами, але в багатьох важливих випадках можемо з'ясувати, чи нова гіпотеза краща за стару [13, с. 19].

Відсутність єдиного означення, котре задовольняло б усіх дослідників у всі часи — зовсім не крах для науки, а навпаки, ознака її розвитку. Для цього можна вказати, принаймні, такі причини.

По-перше, терміни і поняття, які вони представляють, можуть належати до сфери інтересів різних наук, входити в різні концептуальні схеми та ґрунтуватися на дослідженнях різних філософських напрямків, відображати методологічно різні наукові та філософські підходи. Тому означення, задовільне в рамках однієї галузі досліджень,

може виявитися недостатнім або незручним в рамках іншої. Так, поняття «свідомість» досліджується філософами, теологами, психологами, психіатрами, нейрофізіологами, спеціалістами у сфері штучного інтелекту тощо, але всі ці науки по-різному і з різних сторін пояснюють свідомість.

По-друге, більшість наукових понять, зокрема категорія свідомості, настільки складні й багатогранні, що формулювання одного-єдиного означення мало б занадто великий і постійно поповнюваний обсяг.

По-третє, наукові і філософські дослідження постійно збагачуються новими даними та теоретичними конструкціями, тому з прогресом знання змінюються розуміння навіть звичних і усталених термінів.

Немає сенсу вимагати від філософії свідомості надати універсальне означення свідомості, чи то есенціалістське, чи то номінальне. Більш продуктивною виявляється практика формулювання конкретних означень, зумовлених певними рамками конкретної галузі дослідження, та подальшого їх критичного перегляду з точки зору інших підходів, наукових здобутків та вписування в більш цілісну картину розуміння свідомості. Саме в такій напруженій та активній дискусії різних поглядів і підходів філософи та науковці мають шанс крок за кроком наближатися до розгадки таємниці свідомості.

Література

- [1] *Аристотель*. О душе. — М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1937.
- [2] *Брентано Ф.* Психология с эмпирической точки зрения // Брентано Ф. Избранные работы. — М.: Дом интеллектуальной книги, 1996. — С. 11-94.
- [3] *Васильев В.В.* Философская психология в эпоху Просвещения. — М.: Канон+, 2010.
- [4] *Гиппенрейтер Ю.Б.* Происхождение и развитие психики в филогенезе // Введение в общую психологию. — М.: Черо, 2002.
- [5] *Декарт Р.* Метафізичні роздуми. — К.: Юніверс, 2000.
- [6] *Доддс Э.Р.* Греки и иррациональное. — СПб.: Алетея, 2000.

- [7] *Энгельс Ф.* Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. 2-е. — М.: Госполитиздат, 1961. — С. 269-317.
- [8] *Коч И.С.* В поисках себя. Личность и ее самосознание. — М.: Издательство политической литературы, 1984.
- [9] *Лекторский В.А.* Сознание // Новая философская энциклопедия [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/HASH01089449209-fc347f3553108>
- [10] *Леонтьев А.Н.* Проблемы развития психики. — М.: Издательство академии педагогических наук РСФСР, 1959.
- [11] *Патнем Х.* Философия сознания. — М.: Дом интеллектуальной книги, 1999.
- [12] *Пенроуз Р.* Тени разума. В поисках науки о сознании. — М.–Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2005.
- [13] *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2. Спалах процвітання: Гегель, Маркс та послідовники. — К.: Основи, 1994.
- [14] *Поппер К.* Знание и психофизическая проблема. В защиту взаимодействия. — М.: ЛКИ, 2008.
- [15] *Прист С.* Теории сознания. — М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000.
- [16] *Райл Г.* Понятие сознания. — М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999.
- [17] *Серл Дж.* Открывая сознание заново. — М.: Идея-Пресс, 2002.
- [18] *Уотсон Дж.Б.* Психология как наука о поведении // Основные направления психологии в классических трудах. Бихевиоризм. — М.: АСТ-ЛТД, 1998. — С. 251-672.
- [19] *Фрагменты* ранних греческих философов. — М.: Наука, 1989. — Т. 1.
- [20] *Хофштадтер Д., Деннет Д.* Глаз разума. — Самара: Бахрах-М, 2003.

- [21] Юлина Н.С. Головоломки проблемы сознания. Концепция Дэниела Деннета. — М.: Канон+, 2004.
- [22] *Analytische Philosophie des Geistes* / P. Bieri (Hrsg.). — Weinheim und Basel: Beltz Verlag, 2007.
- [23] *Dennett D.C. Consciousness explained.* — N.-Y.: Back Bay Books, 1991.
- [24] *James W.* Does 'Consciousness' Exist? // *Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods.* — September 1, 1904. — Vol. 1. — No. 18. — С. 477-491.
- [25] *James W.* *The Principles of Psychology.* — N.-Y.: Henry Holt & Co, 1890.
- [26] *Jaynes J.* *The Origin of Consciousness in the Break Down of the Bicameral Mind.* — Boston; New York: Mariner Book, 2000.
- [27] *Churchland P.M.* *Matter and Consciousness. A Contemporary Introduction to the Philosophy of Mind.* — Cambridge, MA: MIT Press, 2013.
- [28] *Churchland P.M.* *Eliminative Materialism and the Propositional Attitudes* // *The Journal of Philosophy.* — 1981. — Vol. 78(2). — P. 67-90.
- [29] *Consciousness* // *Oxford Dictionaries* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/consciousness>
- [30] *Place U.T.* *Is consciousness a brain process* // *British Journal of Psychology.* — 1956. — Vol. 47:1. — С. 44-50.
- [31] *Van Gulick R.* *Consciousness* // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016 Edition) / E.N. Zalta (ed.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/consciousness/>
- [32] *Watson J.B.* *Psychology as the Behaviorist Views it* // *Psychological Review.* — 1913. — Vol. 20. — P. 158-177.
- [33] *Wolff Ch.* *Vernünfftige Gedancken Von Gott, Der Welt und der Seele des Menschen, Auch allen Dingen überhaupt.* — Halle im Magdeburgischen: Renger, 1752.

Надійшла до редакції 03 серпня 2016 р.